

שופר היובל, שופר התרועה, שופר החרם ושופרו של משיח¹

'וכך הדבר בנוגע לעבר שלנו [...] הוא כמוס מחוץ לגבולו ומחוץ למחוזו, באיזה חפץ גשמי שלא חשדנו בו אפילו.

מרסל פרוסט²

"לעם היהודי", לדברי הוגה הדעות היהודי-בריטי סיר ישעיה ברלין, "יש הרבה יותר מדי היסטוריה והרבה פחות מדי גיאוגרפיה". הדברים נאמרו בשנייה במענה לשאלה עיתונאית "מה היא הבעיה של העם היהודי?" דומה שפיזור גאוגרפי של עם נטול ארץ לאורך רוב שנות קיומו, ועומק היסטורי של זיכרון הקשור בארץ מיוחלת אליה שאפו הגולים לחזור, חייבו את בני העם היהודי בצמצום מספר חפצי הזיכרון והמשמעות אותם נשאו עמם בנדודיהם ובמקומות מושבם או אותם יצרו, אספו רכשו או שמרו בזיקה לחפצי קודש וסמלי זיכרון הקושרים בין העבר ההווה והעתיד.

ההיסטוריה בת 3500 שנה של העם שהיה מפוזר ברחבי העולם לאורך אלפי שנים הותירה עדויות כתובות רבות מספור, יצרה הזדמנויות שמעטות דומות להן למאבקי הישרדות, לאחריות קהילתית, לחילוקי דעות ולתעוזה אינטלקטואלית, לחינוך לאוריינות, ולכינון דפוסי תרבות, זיכרון ולימוד שהניחו כר נרחב הן לעיון ולדמיון יוצר, הן לרציפות וזהות, הן לפולמוס ומחלוקת, שכולם כאחד היו חלק מקהילת זיכרון רבת פנים. לקהילה זו על ריבוי פניה החברתיים והתרבותיים, שהיו מורכבים מרצף ושינוי, ממסורת ומשבר, ומדפוסי הנחלה חינוכיים וליטורגיים קבועים ומשתנים, הייתה מסורת סקראלית משותפת בעלת מבע חזותי וביטוי חומרי קבוע שהתבטאה בחפצי קודש שראשיתם בעולם המקראי. מהותם של חפצים מקודשים אלה נקשרה בזיכרון העבר המשותף ובתקוות עתיד מיוחל, הכרוך בשיח של שעבוד וחירות, גלות וגאולה, ובעדות על קשר נצחי בין שמים לארץ הקשור בברית עולם. בכל קהילה ברחבי הפזורה היהודית באשר היא, אפשר היה למצוא ברשות הציבור שני ביטויים חפציים עתיקים-מתחדשים לברית נצחית זו, הכורכת בין העבר, ההווה והעתיד של קהילת זיכרון משותף- ספר תורה ושופר. אין

¹ דברים שנאמרו בהרצאה במוזיאון ארצות המקרא ב 16 לנובמבר 2011 לכבוד התערוכה שופרא דשופרא העוסקת בשופרות ובגלגוליהם ההיסטוריים. כל הזכויות שמורות למחברת ולמוזיאון ארצות המקרא.

² מרסל פרוסט, **בעקבות הזמן האבוד**, במחוזו של סבאן, תל אביב תשכ"ז, עמ' 50.

חפץ גשמי בעולם היהודי, מלבד ספר תורה, שטעון במטען היסטורי דיאלקטי כה רב כמו השופר, המסמל במרחב הזיכרון היהודי זיכרון וברית, עבודת קודש ומלחמה, קרבנות, ישועה וגאולה, נקמה, ניצחון, החרמה והדרה, דרור ותקווה: השופר קשור בזיכרון דרמטי של **העבר**, בזיכרון ליטורגי **בהווה** ובזיכרון מיוחל של **העתיד**:

העבר קשור בקול שופר במעמד סיני, בספר שמות יט-כ, בשעה שיכל העם רואים את הקולות בעת שבה נכרתה הברית בין האל לעמו; וקשור במחזור השמיטות והיובלים המוכרז בשנת היובל בתרועת שופר. עוד קשור זיכרון השופר בנפילת שבע חומות יריחו בתרועת שבעה שופרות על פי דברי מלאך ה' ליהושע בן נון, בהמלכת שלמה למלך בתקיעת שופר, בשופרות המלחמה בספר שופטים ובנחמיה ובשופרות שבהם תקעו הכוהנים והלויים במחזוריות קבועה בעבודת הקודש במקדש.

בהווה, הנשמר במחזור הליטורגי השנתי מדי שנה בשנה, קשור השופר בתפילות המועדים בהם תקיעת השופר נסמכת לזיכרון העקדה (בראשית כב) ובברית הנצחית הכרוכה בה בין האל לאברהם וצאצאיו (שם, כב, יז), אשר קשורה כזכור בקרן איל שהועלה לעולה תחת יצחק בנו (כב, יג), היא הקרן ממנה עשוי השופר שבו תוקעים בראש השנה וביום הכיפורים.

בעתיד, קשור השופר במחזור מועדי דרור הוא המחזור השביעוני הנצחי של שבתות, מועדים, שמיטות ויובלים, שאחריתו קשורה בשופר היובל ובשופר התרועה ובחזרת איש לאחוזתו, בשעה נכספת שעליה נאמר: 'ובשופר גדול יתקע'. השופר נזכר גם בתקוות גאולה ונקמה, הקשורות בפסח חג החירות. תקוות הגאולה, אותה מבשר אליהו הנביא בתקיעת שופר, כשהוא עומד לצד המשיח הנכנס בשערי ירושלים, כמצויר על דפי ההגדה של פסח ליד תפילת 'שפוך חמתך על הגויים', קשורה במשיחיות הנוקמת המקדימה את הגאולה.³ דהיינו, השופר קשור במסורת המקראית במקרים שונים של גילוי אלוהי בהיסטוריה של בני ישראל, הכרוכים בברית, בהבטחה נצחית, במחזוריות ריטואלית ובזיכרון עולם (עקדה, מעמד סיני) ובמעבר משעבוד לחירות ומגלות לגאולה (היובל הגדול, מועדי דרור), ובשני קטבים מנוגדים של אמונה, שייכות ונאמנות מוחלטת, שמתבטאת בעקדת יצחק, מזה, שבה השופר העשוי מקרן האיל, מסמל את זכר ההצלה ממוות לחיים בהתערבות אלוהית, ואת הברית הנצחית, מצד אחד, ואף מסמל את הכריתה וההדרה המוחלטת, ביחס לנאשמים בכפירה ובחטא או בביזוי תורה ולומדיה, המתבטאת

³ על המשיחיות הנוקמת ראו: י' יובל, 'הנקם והקללה, הדם והעלילה: מעלילות קדושים לעלילות דם', ציון, נח, א (תשנ"ג), עמ' 33-90. הני"ל, שני גויים בבטנך, תל אביב תש"ס, עמ' 108-150.

בחרם נורא, המסומן תמיד בתקיעת שופר, מצד שני. השופר נושא מטען דיאלקטי עז מבע בהיותו קשור בעת ובעונה אחת בזיכרון הברית ובאיוס הכרת, בפתיחת שערי שמים ובאימה מפני נעילתם בפני המתפלל ביום הכיפורים, במסורת הכוהנית של עבודת הקודש ובמחזוריות השביעונית הנצחית של מועדי דרור הקשורה בתרועת שופר היובל וביתקע בשופר גדול לחירותנו, הכרוכה בזיכרון המעבר משעבוד לחירות ובתקוות המעבר מגלות לגאולה. השופר קשור בשירת הלויים בתהילים ובעבודת הקודש במקדש, קשור בהמלכת שלמה בונה המקדש, בחידוש הברית בחג השבועות, מועד מעמד סיני, ואף קשור בשופר המלחמה ובחצוצרות התרועה, בשופר החרם והטלת הנידוי.

השופר נזכר במקרא 72 פעמים. ראשיתו הדרמטית קשורה במעמד סיני, במתן תורה ובחג השבועות או בקשר בין שמים וארץ בעת כריתת הברית המסומן בקול בלתי נשכח, מעורר אימה וחרדה:

וַיְהִי בַיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי בְּהִיט הַבָּקָר, וַיְהִי קֹלֵת וּבְרָקִים וְעָנָן כְּבֹד עַל-הָהָר, וְקֹל שֹׁפָר, חֲזָק מְאֹד; וַיִּחַרַד כָּל-הָעָם, אֲשֶׁר בַּמַּחֲנֶה. (שמות יט, טז)

קול השופר נקשר בדיבור האלוהי שנראה במראות אש ועשן ונשמע בקול שופר רב עוצמה ומעורר אימה:

וְהָרַס יְהוָה, עֲשׂוֹן כְּלוֹ, מִפְּנֵי אֲשֶׁר יָרַד עָלָיו יְהוָה, בְּאֵשׁ; וַיַּעַל עֲשָׂנוּ כְּעֲשׂוֹן הַכִּבְשָׁן, וַיִּחַרַד כָּל-הָהָר מְאֹד. וַיְהִי קוֹל הַשֹּׁפָר, הוֹלֵךְ וְחֹזֵק מְאֹד; מִשָּׁה יְדַבֵּר, וְהֶאֱלֹהִים יַעֲנֵנוּ בְּקוֹל. (שמות יט, יח-יט)

"וְכָל הָעָם רֹאִים אֶת הַקּוֹלֹת וְאֶת הַלְפִידִם וְאֶת קוֹל הַשֹּׁפָר וְאֶת הָהָר עֲשָׂן וַיֵּרָא הָעָם וַיִּנְעוּ וַיַּעֲמְדוּ מֵרָחֵק" (שמות כ, יד)

במגילות מדבר יהודה אשר נכתבו בידי 'הכוהנים בני צדוק ואנשי בריתם' כמבואר במגילות פעמים רבות, מתוארת תגובת העם הנסער למראה תמרות האש והעשן ולמשמע קולות השופר הפולחים, המתוארים כ'קולות פלא'. התגובה לחוויה הרב חושית והעל חושית מתוארת בביטוי יחידאי: 'ורעדודיה אחזתם':

וידבר ע[ם] קהל ישראל פנים אל פנים כאשר ידבר איש עם רעהו וכא[ש]ר יראה איש א[ו]ר הראנו באש בעורה ממעלה [מ]שמים ועל הארץ עמד על ההר להודיע כיא אין אלוה מבלעדיו ואין צור כמוהו [וכול] הקהל {...}{...}ענו ורעדודיה אחזתם מלפני כבוד אלוהים

ומקולות הפלא ויעמודו מרחוק ומושה איש האלוהים עם אלוהים בענן ויכס עליו הענן כיא [...] בהקדשו וכמלאך ידבר מפיהו כיא מי מבשר [ר] כמיהו איש חסדים ויוד[ע] [...] כ אשר לוא נבראו {ל} מעולם ולעד [...]...⁴

השופר הוא הקול היחיד ממעמד סיני שנותר כמוחשות כלית-ווקאלית-מוסיקלית הקשורה בתקיעה ובתרועה הניתנת לשחזור שכן הוא עשוי מקרן איל שמקורה בעולם החי ולא ממלאכת מחשבת מעשה ידי אדם המציינת כלים כמו עוגב או כינור. יתר על כן השופר הוא הכלי היחיד מעבודת המקדש ששרד בידינו: השופר נמנה עם כלי הנגינה של הכהנים והלויים שהיו מופקדים על עבודת הקודש, ותפקידו הליטורגי, הקשור בתהילות המלאכים ובשירתם (תהלים קמח א-ב; קנ, א), שלעומתם נערכת שירת הקודש של בני לוי, מתואר במזמורי תהילים:

הריעו ליהוה, פל-הארץ; פצחו ורננו וזמרו. זמרו ליהוה בכנור; בכנור, וקול זמרה. בחצצרות, וקול שופר הריעו, לפני המלך יהוה. (תהלים צח ה-ו)

כך גם נמצא במזמור החותם את ספר תהלים המונה את כלי הנגינה המשמשים בעבודת הקודש:

הללוהו, בתקע שופר; הללוהו, בגבל וכנור. הללוהו, בתוף ומחול; הללוהו, במננים ועגב. (קנ, ג-ד)

קודם לכן נקשר השופר בהעלאת ארון הברית לירושלים: 'ודוד וכל בית ישראל מעלים את ארון ה' בתרועה ובקול שופר', שמואל ב, ו טו'

ספר דברי הימים א מוסיף את כלי הנגינה מן המקדש: 'וכל ישראל מעלים את ארון ברית ה' בתרועה ובקול שופר ובחצוצרות ובמצלתיים משמיעים בנבלים וכינורות'

השופר קשור בהתערבות מלאכית, בספירה שביעונית הקשורה במחזורי תקיעת השופר ובכוח מאגי המשנה את פני המציאות באופן בלתי מובן: בפרק ו בספר יהושע, שר צבא ה' נראה ליהושע במקום קדוש ואומר לו: 'ושבעה כוהנים ישאו

⁴ 4QapocrPent.B .(,4Q377, frag. 2, ii: 1-12; *DJD* XXVIII, Oxford 2001, p. 213.

השוו: שמות כד, יז; דברים ה, כא. להקשר הדברים ולזיקתם לחג השבועות ראו: רחל אליאור, *מקדש ומרכבה, כוהנים ומלאכים, היכל והיכלות במיסטיקה היהודית הקדומה*, ירושלים תשס"ג, עמ' 158; הנ"ל, *זיכרון ונשייה: סודן של מגילות מדבר יהודה*, ירושלים תשס"ט, עמ' 220-230.

שבעה **שופרות** היובלים לפני הארון וביום השביעי תסובו את העיר שבע פעמים והכוהנים יתקעו ב**שופרות**... ויהי בפעם השביעית תקעו הכוהנים ב**שופרות** ויאמר יהושע אל העם הריעו כי נתן ה' לכם את העיר... וירע העם ויתקעו ב**שופרות** ויהי כשמוע העם את קול ה**שופר** ויריעו העם תרועה גדולה ותפול החומה תחתיה..

דוד בן ישי מלך ישראל שנודע במסורת המקראית כינעים זמירות ישראל', כמחבר מזמורי תהלים שהושרו בעבודת הקודש וכמכונן עבודת המקדש על הר ציון, הקשורים שניהם בתקיעה בשופר, וזכור כמי שהתקין יחד עם צדוק הכהן את חלוקת משמרות הכהונה משבט לוי (דברי הימים א כד, ג), שרק להם הותרה התרועה בחצוצרות ורק לאחיהם הלויים נשמרה התקיעה בשופר, ואף נודע בייסוד שושלת המלוכה שראשיתה בתקיעת שופר כמצוטט בסמוך, ואף נודע כמי שקשור במסורת השושלת המשיחית של בית דוד ('בן ישי חי וקיים'), הקשורה בתקיעת שופר כידוע מן התפילה (**תקע בשופר גדול לחרותנו / ושא נס לקבץ גליותינו / וקרב פזורינו מבין הגויים / ונפוצותינו פנס מירכתי ארץ / והביאנו לציון עירך ברה / ולירושלים בית מקדשך בשמחת עולם**)- הוא זה שפקד על צדוק הכהן למשוח את שלמה בנו למלך בירושלים, ולתקוע בשופר:

ויאמר המלך דוד, קראו-לי לצדוק הכהן ולנתן הנביא, ולבנייהו, בן-יהוידע; ויבאו, לפני המלך. **לג** ויאמר המלך להם, קחו עמכם את-עבדי אדניכם, והרכבתם את-שלמה בני, על-הפרדה אשר-לי; והורדתם אתו, אל-גחון. **לד** ומשח אתו שם צדוק הכהן ונתן הנביא, למלך על-ישראל; **ותקעתם, בשופר, ואמרתם, יחי המלך שלמה**: ויקח צדוק הכהן את-קרן השמן, מן-האהל, וימשח, את-שלמה; **ויתקעו, בשופר, ויאמרו כל-העם, יחי המלך שלמה**. **מ** ויעלו כל-העם, אחריו, והעם מחללים בחללים, ושמחים שמחה גדולה; **ותבקע הארץ, בקולם**. (מ"א א לב-מ)

דברי הימים ב טו מתאר את חידוש חג השבועות במקדש בימי המלך אסא, נינו של שלמה המלך, שרצה בחידוש ברית סיני שנקשרה בקול שופר, במועד זה הכרוך בשבועה ובברית:

ויקבצו ירושלים, בחדש השלשי, לשנת חמש-עשרה, למלכות אסא. **יא** ויזבחו ליהוה ביום ההוא, מן-השקל הביאו: בקר שבע מאות, וצאן שבעת אלפים. **יב** ויבאו **בברית לדרוש**, את-יהוה אלהי אבותיהם: **בכל-לבבם, ובכל-נפשם**. **יג** וכל אשר לא-יִדרש ליהוה אלהי-ישראל, יומת למן-קטן, ועד-גדול, למאיש, ועד-אשה. **יד** וישבעו, ליהוה, בקול גדול, ובתרועה ובחצוצרות, **ובשופרות**. **טו** וישמחו כל-יהודה על-השבועה, כי בכל-לבבם נשבעו, ובכל-רצונם בקשהו, וימצא להם.

העדות האחרונה על השופר בעבודת המקדש כמציאות מוחשית, מצויה בדבריו של פילון מאלכסנדריה שכתב בעשורים שלפני חורבן בית שני על יום זיכרון תרועה בראש החודש השביעי: 'בהמשך החגים בא ראש החודש הקדוש, שבו נוהגים, עם העלאת הקרבנות בבית המקדש, להריע בשופר, ומשום כך הוא מכונה **חג השופרות**'.⁵

השופר בעבודת המקדש ובהיכלות עליונים

במשך אלף שנה היה מקדש בירושלים שתקעו בו בשופרות והריעו בחצוצרות לציון מחזורי עבודת הקודש השביעוניים שנשמרו בידי משמרות הכוהנים והלוויים מימי דוד ושלמה ועד לתום השליש השני של המאה הראשונה לספירה מלבד בשבעים השנים של גלות בבל. אולם משחרב בית שני בשנת 70 לספירה ולא היה עוד מקום מקודש בירושלים ששמרו בו את מועדי דרוך, הם מחזורי הזמן השביעוניים המקודשים בעבודת הקודש על מחזוריה הנצחיים שנשמרו במחזורי קרבנות ובמחזורי שירה ונגינה, ולא נותר עוד מקום עליה לרגל שבו שרתו הכוהנים ושמרו את מועדי ה', השבתות השמיטות והיובלים- עבודת הקודש בטלה ונשמרה רק בזיכרון הליטורגי, בתפילות בבתי הכנסת בארץ ובפיוטים שהתחברו בהם המתארים את עבודת הכוהנים והלוויים. עבודת הקודש נשמרה הן בזיכרון המיסטי שהגיע לידינו בספרות הבתר מקראית, והן בספרות ההיכלות והמרכבה, שמחבריה העבירו את עבודת הקודש על מחזוריה השביעוניים הנצחיים לידי מלאכי השרת, המשרתים, מנגנים ומשוררים בשבעה היכלות עליונים בשמים.⁶ * במסורת הבתר מקראית שופר קשור בעולם המלאכים המקודש, בגן עדן מקום הכרובים, שליד הזמן אין פגיעה בו בשל מהותו האלוהית, ובעולם המרכבה הנצחי הקשור בפסוק 'רכב אלהים אלפי שנאן' (תהלים סח, יח). כך למשל מתואר בספר **אדם וחווה**, שהתחבר במאה הראשונה לספירה, כינוס המלאכים למשפטו של האדם, בתקיעת שופר המקדימה חזון מרכבה. גם קריאת המלאכים לברך את אלוהים נעשית בדרך זו, המסתיימת אף היא בחזון מרכבה: 'ביום ההוא שמענו את מיכאל השר הגדול

⁵ על החוקים המיוחדים ב, 188, פילון האלכסנדרוני, **כתבים**, מהדורת סוזן דניאל-נטף, ג, ירושלים תש"ס. שם המועד החמישי משבעת מועדי ה' (ויקרא כג), בראש החודש השביעי, טרם נודע בימי פילון כראש השנה. שם זה ידוע לראשונה ממשנה ראש השנה. על דברי פילון ראו: גדליה אלון, מחקרים בתולדות ישראל, ב, תל אביב תשל"ח, עמ' 106—114.

⁶ ראו רחל אליאור "בין ההיכל הארצי להיכלות השמימיים; התפילה ושירת הקודש בספרות ההיכלות וזיקתן למסורות הקשורות במקדש", **תרביץ** סד, ג (תשנ"ה): 341—380; הנ"ל, **ספרות ההיכלות ומסורת המרכבה: תורת הסוד הקדומה ומקורותיה**, תל-אביב: משכל תשס"ד.

תוקע בשופרו וקורא למלאכים לאמר: כה אמר ה' בואו אתי אל הגן... וכאשר הופיע אלהים **ברכב כרובים** בגן והמלאכים הולכים לפניו ואומרים שירה, פרחו כל עצי הגן... וכסא אלהים עמד נכון במקום אשר שם עץ החיים'.... (פרק כב); 'והנה המלאך **תוקע בשופרו** ויקומו כל המלאכים הנופלים על פניהם ויקראו בקול רעש גדול ונורא: ברוך כבוד יי ממעשיו כי חנן יציר כפיו את האדם'... 'ויאספו כל המלאכים, אלה מחזיקים מחתות בידיהם ואלה **שופרות**, והנה ה' צבאות **רוכב** על ארבע רוחות **וכרובים** נוהגים ברוחות, ומלאכי שמים עוברים לפניו' (שם, לב).

גם בספרות ההיכלות שהתחברה בארץ ישראל אחרי החורבן מתואר סדר העולמות העליונים והמנגנים בהם בזיקה לפסוקי תהילים הקשורים לתיאור הר אלוהים, למעמד סיני שנשמע בו קול שופר ולעליית משה לשמים, למחיצתם של שנאנים ומלאכים בעולם המרכבה, הנרמז בביטוי רכב אלהים: 'הָהָר חָמַד אֱלֹהִים לְשִׁבְתּוֹ; אֶף-יְהוָה, יִשְׁכֵּן לְנֶצַח. רָכַב אֱלֹהִים, רִבְתִּים אֶלְפֵי שָׁנָן; אֲדָנִי בָּם, סִינִי בְקֹדֶשׁ. עֲלִיתָ לְמָרוֹם, שָׁבִית שְׁבִי לְקַחְתָּ מִתְּנוּת, בְּאֲדָם (תהלים סח, יז-יט).

אחת ממסורות ההיכלות מתארת את סדרי העבודה בעולמות עליונים: 'אלף אלפי מחנות מקיפים ריבי רבבות צבאות, אחרי ריבי רבבות צבאות מקיפים **אלפי שנאן**, אחרי **רכב** ריבותיים מקיפים משוררי שירות. אחרי משוררי שירות מקיפים מרנני רננות, אחרי מרנני רננות מקיפים **תוקעי בשופרות**, אחרי תוקעי בשופרות מקיפים מריעי בחצוצרות'.⁷

בספרות ההיכלות מתוארים שבעה היכלות עליונים, אלה שיד אדם אינה יכולה להחריבם, ומתוארים המלאכים המשרתים בהם ושומרים על מחזוריה הנצחיים של עבודת הקודש, המתוארים בדפוסי עבודת הכהנים והלויים. במסגרת זו מתוארים כלי הנגינה מהמקדש החרב, שופרות, חצוצרות וקרנות, הממשיכים לתקוע ולהריע בהיכלות עליונים: בתיאור הירידה למרכבה ועליה להיכלות עליונים **בהיכלות רבתי** נאמר: "מיד היה קצפיאל השר דורך קשתו ונוטש ומביא לך רוח סערה מושיב אותך בקרון של נוגה **ומתקיע לפניך** כשיעור שמונת אלפים ורבבות קרניים **ושלושת אלפים רבבות שופרות** וארבע אלפים רבבות חצוצרות'.⁸ התורה מתארת את התקיעה בחצוצרות כמונופול כוהני: 'ובני אהרון הכהנים יתקעו בחצוצרות והיו לכם לחוקת עולם לדורותיכם' (במדבר י). התקיעה והתרועה כחלק מעבודת

⁷ שם, סעיף 442.

⁸ **סינופסיס לספרות ההיכלות**, בעריכת פטר שפר, מרגרטה שליטר והנס פון מוטיוס, טיבינגן 1981, סעיף 231.

הכוהנים מתוארים גם **בתוספתא**: 'אותו היום היו הכוהנים בגדירות ובפרצות וחצוצרות של זהב בידם ותוקעים ומריעים' (תוספתא סוטה):

במרחב השמימי נשמרת עבודת המקדש שחרב בעולמות עליונים המיוסדים על תיאורים עתיקים של מסורת המרכבה ומעמד סיני (שמות כט; תהלים סח; יחזקאל א)⁹ וראשית ההתגלות האלוהית לעם במעמד סיני בחג השבועות, שהיה קשור בהבטחת ברית נצחית, במלאכים ושנאנים ובתקיעת שופרות כזכור לעיל.

שופר התרועה והגאולה

הישועה האלוהית המיוחלת, המכונה דרור וגאולה, קשורה במסורות עתיקות בשמירת מחזוריות שביעונית מקודשת של שבתות מועדים שמיטות ויובלים, שעיקריה נודעו בחג השבועות במעמד סיני (שמות יט-כ) ובתורת כוהנים (ויקרא פרקים כד, כה). גאולה זו קשורה ביום הכיפורים, מועד היובל הגדול (ויקרא כה, ט), בדרור ובישועה, וקשורה במועד תקיעה בשופר היובל הכרוך במועדי דרור: 'וקראתם דרור בארץ לכל יושביה [...] ושבתם איש אל אחוזתו' (שם, כה, י) וקשורה ב'מלכיצדק כוהן לעולם', המשחרר והנוקם, החורג מגבולות הזמן והמקום על פי תהילים י ומגילת מלכיצדק ממדבר יהודה; החודש השביעי נפתח ביום זיכרון תרועה (שבו תוקעים בשופר בעקבות מסורת עקדת יצחק, שהתרחשה לדברי חכמים בראש השנה, כפי שיבואר להלן) וממשיך בעשור לחודש השביעי ביום הכיפורים שבו תוקעים בשופר (כידוע ממסורת התפילה) ובו תוקעים תקיעה מיוחדת מדי שבע שבתות שנים בשנת היובל הגדול:

וּסְפַרְתָּ לָךְ, שִׁבְעַת שַׁבָּתוֹת שָׁנִים שִׁבְעַת שָׁנִים, שִׁבְעַת פְּעָמִים; וְהָיוּ לָךְ, יָמֵי שִׁבְעַת שַׁבָּתוֹת הַשָּׁנִים, תִּשְׁעַת יָרְבָּעִים, שָׁנָה. וְהִעֲבַרְתָּ שׁוֹפַר תְּרוּעָה, בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי, בְּעֶשְׂרֵי, לַחֹדֶשׁ; בְּיוֹם, הַכִּפּוּרִים, תִּעְבְּרוּ שׁוֹפָר, בְּכָל-אַרְצְכֶם. וְקִדַּשְׁתֶּם, אֶת שְׁנַת הַחֲמִשִּׁים שָׁנָה, וּקְרַאתֶם דְּרוֹר בְּאַרְץ, לְכָל-יֹשְׁבֵיהָ; יוֹבֵל הוּא, תִּהְיֶה לָכֶם, וְשַׁבָּתוֹת אִישׁ אֶל-אַחֲזָתוֹ, וְאִישׁ אֶל-מִשְׁפַּחְתּוֹ תֵּשְׁבוּ. יוֹבֵל הוּא, שְׁנַת הַחֲמִשִּׁים שָׁנָה תִּהְיֶה לָכֶם; לֹא תִזְרְעוּ וְלֹא תִקְצְרוּ אֶת-סְפִיחֶיהָ, וְלֹא תִבְצְרוּ אֶת-נִזְרֶיהָ. כִּי יוֹבֵל הוּא, קִדְשׁ תִּהְיֶה לָכֶם; מִן-הַשָּׂדֶה תֹאכְלוּ, אֶת-תְּבוּאָתָהּ. בְּשַׁנַּת הַיּוֹבֵל, הַזֹּאת, תֵּשְׁבוּ, אִישׁ אֶל-אַחֲזָתוֹ (ויקרא כה, ח-יג).

⁹ בחג השבועות קוראים כקריאה בתורה את שמות יט המתאר את מעמד סיני וכהפטרה קוראים את מרכבת יחזקאל (יחזקאל פרק א; פרק י). פסוק המפתח המקשר בין שני מקראות אלה הוא תהלים סח: יח המובא לעיל 'רכב אלהים'. ראו: רחל אליאור, **מקדש ומרכבה** (לעיל הע' 4), עמ' 142-173.

במגילת מלכיצדק מקומרון 11Q13 המתארת את דמותו המסתורית של 'מלְכִי צְדָק מלך שלם כהן לאל עליון' עליו נאמר בתהלים 'נִשְׁבַּע יְהוָה וְלֹא יִנָּחַם אֶתְּהָ כֹהֵן לְעוֹלָם על דְּבַרְתֵּי מְלָכֵי צְדָק', מתבארת משמעותה של שנת היובל המוכרזת בשופר התרועה וזיקתה לדרור ולגאולה הקשורים במחזוריים השביעוניים הנצחיים של שמיטות ויובלים: בראש המגילה נאמר: "ואשר אמר בשנת היובל הזאת תשובו איש אל אחוזתו ועליו אמר זה דבר השמיטה..כי קרא שמיטה לאל **פֶּשֶׁרוֹ לְאַחֲרֵית הַיָּמִים על השבויים** אשר..ישיבמה אליהמה וקרא להמה **דרור**...וכן יהי הדבר הזה בשבוע היובל הראשון אחרי תשעה יובלים **ויום הכיפורים** הוא סוף היובל העשירי לכפר בו על כל בני אור ואנשי גורל מלכיצדק...ומלכיצדק **יקום נקם** משפטי אל וביום ההוא יצילמה מיד בליעל...הוא **יום השלום** אשר אמר ביד ישעיה הנביא אשר אמר מה נאוו על הרים רגלי מבשר משמיע שלום מבשר טוב משמיע ישועה אומר לציון מלך אלוהיך... **והמבשר הוא משיח הרוח**...כאשר כתב עליו אומר לציון מלך אלוהיך ציון היא עדת כל **בני הצדק** המה מקימי הברית הסרים מלכת בדרך העם ואלוהיך הוא מלכיצדק אשר יצילמה מיד בליעל ואשר אמר **והעברתמה שופר בכול הארץ**.¹⁰

לא כל הכתוב במגילה זו שנמצאה בעותק יחיד ומקוטע נהיר ומחוויר די הצורך וזהות בני הבליעל לעומת בני הצדק איננה ודאית כשם שזהותו האלוהית מלאכית כוהנית של מלכי צדק וזהות המבשר משיח הרוח עלומה אף היא, אולם הקישור בין השמיטות והיובלים ובין הגאולה וביאת המשיח שקשורים במלכיצדק הכוהן השמימי הנוקם ניכר בבירור. יתר על כן הקשר בין הגאולה, שעניינה קיבוץ הגלויות של שבויי המלחמה והאובדים שישבו ביום השלום מכל המקומות אליהם הוגלו, להשתחוות לה' בהר הקודש בירושלים, ובין השופר המבשר את בוא הגאולה ביובל הגדול שבה נקרא 'דרור בארץ לכל יושביה', מבואר בבירור. הדברים מרמזים לדברי הנביא ישעיהו: וְהָיָה בַּיּוֹם הַהוּא, יִתְקַע בְּשׁוֹפָר גָּדוֹל, וְבָאוּ הָאֲבָדִים בְּאֶרֶץ אֲשׁוּר, וְהִנָּדְחִים בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם; וְהִשְׁתַּחֲוּוּ לַיהוָה בְּהַר הַקֹּדֶשׁ, בִּירוּשָׁלַם (ישעיה כז, יג).

במגילת מלחמת בני אור בבני חושך שנמצאה בין מגילות מדבר יהודה נזכרים שופרות ככלי התקיעה של הלוויים וחוצצרות ככלי התקיעה של הכוהנים. במגילה מצוי דיון שאין דומה לו בכתובות המתנוססות על החוצצרות ובתפקיד התקיעה בחוצצרות ובשופרות במערכה המתנהלת בשבעה מחזוריים בין בני אור ובני חושך.

¹⁰ Discoveries in the Judean Desert (ed.), F. Garcia-Martinez, vol. 23 Oxford 1998,

יגאל ידין שההדיר את המגילה בשנת 1955 כותב: 'בקרבות המתוארים במגילה משתתפים גם החצוצרות וגם השופרות, החצוצרות בעיקר לנתינת סימנים השופרות לתרועה גדולה שמטרתה העיקרית היא פסיכולוגית ומאגית: להמס לב האויב'.¹¹ בתיאור כיבוש יריחו בספר יהושע שצוטט לעיל לא נזכרו חצוצרות אלא רק שופרות ובהם תוקעים הכוהנים. אבל במשנה סוטה מג ע"א נאמר: 'וחצוצרות התרועה אלה השופרות'. בתרגום השבעים קוראים לשופרות ולחצוצרות סלפינגס ובוולגטה קוראים להם טוֹפָה.

ידין מסכם: 'החצוצרות והשופרות שימשו בישראל בעיקר לציון אופייה הדתי של המלחמה – להיזכר לפני ה'– וגם לנתינת סימנים. מגילת מלחמת בני אור בבני חושך מדגישה זאת במיוחד לא רק על ידי הטלת תפקיד התרועה על הכוהנים ככתוב בתורה אלא על ידי תוכן המיוחד של הכתובות המתנוססות על החצוצרות: 'קרואי אלי', 'נשיאי אלי', 'סרך אלי', 'תעודות אל לעצת קודש', 'שלוס אל במחני קדושיו', 'גבורות אל להפיץ אויב ולהניס כל משנאי צדק', 'סדרי דגלי אל לנקמת אפו בכל בני חושך', 'זיכרון נקם במועדי אלי ועוד'.¹²

במגילה מובא תיאור מרהיב של הכוהנים, הלבושים בגדי מלחמה המיוחדים רק לשדה הקרב, המתואר כמחנה קודש, שכן מלאכים לוחמים מצויים בו לצד הכוהנים התוקעים בשופרות ומציאותם מחייבת גבולות טהרה מדוקדקים. בשעה שהכוהנים תוקעים ומריעים במחיצת המלאכים, בצאתם למערכה הקשורה במחזוריות השביעונית של שמיטות ויובלים, מתחוללת מערכה בשמים ובארץ בין בני אור ובני חושך, בין בני צדק לבני עוול, הקשורה כאמור לעיל במועדי דרור ובגאולה באחרית הימים:

יבסדר מערכות המלחמה לקראת אויב

מערכה לקראת מערכה,

ויצאו מן השער התיכון אל בין המערכות שבעה כוהנים מבני אהרון

לובשים בגדי שש לבן כתונת בד ומכנסי בד

וחוגרים באבנט בד שש משוזר תכלת וארגמן ותולעת שני

¹¹ יגאל ידין, **מגילת מלחמת בני אור בבני חושך**, ירושלים תשט"ו, עמ' 101-102.

¹² שם, עמ' 83-85.

יצורת ריקמה מעשה חושב ופרי מגבעות בראשיהם.

בגדי מלחמה ואל המקדש לא יביאום.

הכהן האחד יהיה מהלך על פני כול אנשי המערכה לחזק ידיהם במלחמה.

וביד הששה יהיו חצוצרות המקרא וחצוצרות הזיכרון וחצוצרות התרועה וחצוצרות המרדף וחצוצרות המאסף.

ובצאת הכוהנים אל בין המערכות יצאו עמהמה **שבעה לויים ובידם שבעת שופרות היובל**. ושלושה שוטרים¹³ מן הלויים לפני הכוהנים והלויים. ותקעו הכוהנים בשתי חצוצרות המקרא בהפתח שערי המלחמה על חמשים מגן....

והכוהנים יריעו בשש חצוצרות החללים קול חד טרוד לנצח מלחמה **והלויים וכול עם השופרות יריעו קול אחד** תרועת מלחמה גדולה להמס לב אויב.

ועם קול התרועה יצאו זרקות המלחמה להפיל חללים.

קול השופרות יחושו ובחצוצרות יהיו הכוהנים מריעים קול חד טרוד לנצח ידי מלחמה עד השליכם למערכת האויב שבע פעמים.

ואחר יתקעו להם הכוהנים בחצוצרות המשוב קול נוח מרודד סמוך.

כסוך הזה יתקעו הכוהנים לשלושת הדגלים.

ועם הטל הראשון יריעו **הכוהנים והלויים וכל עם השופרות קול תרועה גדולה לנצח מלחמה**.¹⁴

המאבק בין בני אור ובני חושך, אשר כל העדויות עליו מקורן במגילות מדבר יהודה שכולן נכתבו לפני הספירה בידי הכוהנים לבית צדוק ואנשי בריתם, הוא מאבק הגאולה והדרור בשעבוד ובגלות, מאבק הצדק בעוול ומאבק אור הדעת והחירות בחשכת העריצות, ההתאכזרות, שרירות הלב, הכוחנות, הכפייה והבורות. את מאבקם של בני אור שוחרי הצדק, הדעת, האמת והחירות מסמנת התקיעה בשופר היובל בשנה שבא קוראים דרור בארץ, ובה כמובטח אדם שב אל ארצו ואחוזתו

¹³ על השוטרים מן הלויים שהם שוטרים מלשון שטר, שוטר כותב שטרות, ראו דברי הימים א כג, ד; דברי הימים ב לד, יג

¹⁴ **מגילת מלחמת בני אור ובני חושך**, עמ' 302-308, ועיינו שם בטקסט המלא המובא לעיל רק בחלקו ובביאוריו של ידן. ראו גם: שם, עמ' 350.

מגלותו וממקום שביו, בזיקה לשמירת מחזוריות שביעונית נצחית ומקודשת של מחזורי דרור המצויים בתשתית הברית ונשמרים בידי הכהונה במקדש.¹⁵

שופר קרן איל, מסורת העקדה, המסורת המשיחית ותקע בשופר גדול לחרותנו

במסורת מגילות מדבר יהודה עקדת יצחק התרחשה במחצית החודש הראשון על הר ציון, במועד שיוודע לימים כחג הפסח וחג החירות, כמפורט בפרק יח בספר היובלים, המספר: ויאיל אחד נאחז ויבוא בקרניו וילך אברהם ויקח את האיל ויעלהו לעולה תחת בנו ויקרא אברהם שם המקום ההוא ראה ה' אשר יאמר ה' ראה וזה הר ציון' (שם, יח, יב-ג), ואילו במסורת חכמים אחרי החורבן נקשר השופר בפרשת העקדה בארץ המוריה בראש השנה וביום הכיפורים:

'למה תוקעין בשופר של איל? אמר הקב"ה: תקעו לפני בשופר של איל כדי שאזכור לכם עקידת יצחק בן אברהם, ומעלה אני עליכם כאילו עקדתם עצמכם לפני.'¹⁶

אברהם שהיה נכון להעלות את יצחק בנו לעולה הפך דגם מופתי לנכונותם של מקדשי השם בכל הדורות להקריב את עצמם ואת אהובי נפשם בשמה של אמונה ודבקות במסורת המקודשת. קרן האיל שהועלה לעולה על המזבח במקום יצחק, היא ההופכת לשופר המזכיר את פרשת העקדה ואת זיכרון המזבח בהר ציון או בהר המוריה, בפסח או בראש השנה.¹⁷ ביום הדין, בראש השנה, ביום שמתפללים בו את תפילת 'אב הרחמים' לזכר מקדשי השם, זוכרים את פרשת העקדה הקשורה בקידוש השם ובתקיעת שופר ובתפילות ראש השנה, ובפסח, חג החירות, זוכרים את שופר החירות הנזכר בהגדה ואת תרועת הנקמה הקודמת לגאולה.

מקדשי השם שזכרם הועלה בתפילות ראש השנה ויום הכיפורים (תפילת אב הרחמים ותפילת אלה אזכרה) במועדים בהם תוקעים בשופר, נקשרו בזיכרון הדורות בתקוות נקמה על רציחתם של חפים מפשע, נקמה המופקדת כולה בידי שמים, שאמורה להקדים את בוא הגאולה שתגאל את הגולים והמשועבדים מאכזריות מעשה ידי אדם. נקמה וגאולה הכרוכות זו בזו מתוארות בפירוט בספר

¹⁵ למשמעות מחזוריות מועדי דרור הנשמרים בעבודת הקודש ובמחזור מועדי ה' בזיקה למאבק על הלוח המקודש שנהג במקדש, ראו: רחל אליאור, מקדש ומרכבה, כוהנים ומלאכים היכל והיכלות (לעיל הערה 4), עמ' 33-66; הנ"ל, זיכרון ונשייה: סודן של מגילות מדבר יהודה, עמ' 143-168 (שם).

¹⁶ בבלי, ראש השנה, טז ע"א.

¹⁷ ראו רחל אליאור, "והר ציון טבור הארץ", ארץ ישראל: מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה [ספר טדי קולק], כרך כח, ירושלים תשס"ח, עמ' 1-13.

הזוהר על ספר שמות, בפרשת יציאת מצרים (דף ז ע"ב), הנזכרת מדי סדר פסח, חג החרות והגאולה, ראשיתה בנקמה. הזוהר מרחיב את הדיבור על היכלו של המשיח העטוי בגדי נקם חמוצים מדם ששמות הנרצחים מקדשי השם רשומים עליהם ושמות הרוצחים חרוטים על קירותיו, במקום המכונה היכל קן ציפור.

אליהו התשבי, מבשרו של המשיח, **תוקע בשופר** ומודיע על בואו של **יום ה'** הוא יום הנקמה כמצויר בדפי 'שפוך חמתך על הגויים'¹⁸ בהגדה של פסח, משום שהוא זכור כקנא ונוקם וכמי שהנביא מלאכי מבטיח את בואו לפני יום ה'. ראשיתה של מסורת זו בספר יואל:

' **תקעו שופר בציון**, והריעו בְּהַר קְדָשִׁי; יִרְגְּזוּ, כָּל יֹשְׁבֵי הָאָרֶץ: **כִּי-בָא יוֹם-יְהוָה, כִּי קָרוֹב. יוֹם חֲשֹׁךְ וְאֶפְלָה, יוֹם עָנָן וְעָרְפָל, כְּשַׁחַר... כִּי-גָדוֹל יוֹם-יְהוָה וְנוֹרָא מְאֹד, וּמִי יִכְלֶנּוּ... תִּקְעוּ שׁוֹפָר, בְּצִיּוֹן; קְדָשׁוֹ-צוּם, קְרָאוּ עֲצָרָה. אֲסַפּוּ-עַם קְדָשׁוֹ קָהֵל, קִבְּצוּ זִקְנִים--אֲסַפּוּ עוֹלָלִים, וְיִנְקִי שָׂדִים: יֵצֵא חֲתָן מִחֲדָרוֹ, וְכֻלָּה מִחֲפָתָה... בֵּין הָאוֹלָם, וְלִמְזֻבְחַת, יִבְכוּ הַכֹּהֲנִים, מִשְׁרָתֵי יְהוָה; וְיֹאמְרוּ חוֹסֵה יְהוָה עַל-עַמּוּד, וְאֵל-תִּתֶן נַחֲלָתְךָ לְחֲרָפָה לְמִשְׁלַבֵּם גּוֹיִם; לָמָּה יֹאמְרוּ בְּעַמִּים, אֵינָה אֱלֹהֵיהֶם. וַיִּקְנָא יְהוָה, לָאָרֶץ; וַיַּחְמַל, עַל-עַמּוֹ (יואל ב, א-יח).**

בדברי הנביא הכהן מלאכי נוספת דמותו של אליהו הנביא המבשר על בוא יום הנקם ויום הגאולה הוא יום ה' הגדול והנורא:

'זָכְרוּ, תּוֹרַת מֹשֶׁה עַבְדִּי, אֲשֶׁר צִוִּיתִי אוֹתוֹ בְּחָרֵב עַל-כָּל-יִשְׂרָאֵל, חֻקִּים וּמִשְׁפָּטִים. הִנֵּה אֲנִי שֹׁלַח לְכֶם אֵת אֱלֹהֵי הַנְּבִיא לִפְנֵי בּוֹא יוֹם יְהוָה, הַגָּדוֹל, וְהַנּוֹרָא. וְהָשִׁיב לְב-אֲבוֹת עַל-בָּנִים, וְלֵב בָּנִים עַל-אֲבוֹתָם--פֶּן-אֲבֹא, וְהִכִּיתִי אֶת-הָאָרֶץ חָרָם (מלאכי ג, כב-כד).

פתיחת הדלת לאליהו בסדר פסח בסמוך לתפילה על הנקמה, ומילוי כוסו של אליהו, כוס הגאולה, מציינת את הקשר בין הנקמה בגויים להופעת המשיח, שכן אליהו הקשור בקנאות ובשרפת מאות נביאי הבעל, הוא זה התוקע בשופר החרות ומכריז על בוא המשיח.

¹⁸ 'שפוך חמתך על הגויים' היא תפילה שהתחברה ככל הנראה באשכנז, בתום מסעי הצלב שבהם נכחדו קהילות יהודיות רבות. הידיעה הקדומה אודות תפילה זו מצויה במחזור ויטרי שהושלם בשנת 1208.

התוכן המשיחי של 'שפוך חמתך על הגויים' זכה להמחשה בהגדות האשכנזיות המאוירות באמצעות ציור של משיח רוכב על חמור הנכנס בשערי ירושלים ובצדו אליהו הקנא הנוקם המכריז על בואו בתקיעה בשופר, ואילו תקוות החירות נזכרות בתפילה המתארת את שמחת הגאולה: **תִּקְעַ בְּשׁוֹפָר גָּדוֹל לְחֵירוֹתֵינוּ / וְשָׂא נֶס לְקַבֵּץ גְּלוּתֵינוּ / וְקָרַב פְּזוּרֵינוּ מִבֵּין הַגּוֹיִים / וּנְפּוּצוֹתֵינוּ כְּנֶס מִיַּרְכְּתֵי אֶרֶץ / וְהִבִּיאֵנוּ לְצִיּוֹן עִירָךְ בְּרָנָה / וְלִירוּשָׁלַיִם בֵּית מִקְדָּשְׁךָ בְּשִׂמְחַת עוֹלָם.**

שופר החרם

בקהילות היהודים שחיו בגלות תחת עול שעבוד מלכויות לאורך אלפי שנים שבהם היו נטולי עצמאות וריבונות ונטולי מערכת ענישה עצמאית, התפתחה מערכת החרם ככלי פיקוח חברתי וכאמצעי הרתעה וענישה שאין חמור ממנו.

החרם הוטל תמיד בבית כנסת במניין של עשרה מתפללים לכל הפחות, מול ארון התורה הפתוח, והוכרז בתקיעת שופר.¹⁹ החרם היה כוחם היחיד של נטולי הכוח, כוח הקללה והאיום, הכריתה וההדרה מקהילת המוצא.

לבד מפיקוח חברתי שהיה שמור בידי ההנהגה והושת בכוח החרם, שהאימה שהילך נבעה מהעובדה שנחשב כשבועה וקללה והוכרז בבית כנסת לפני החזרת ספר התורה לארון בלוויית תקיעת שופר וכיבוי נרות שחורים, הרי שהחרם בקהילה המסורתית היה בבחינת גזר דין מוות חברתי שכן שהיה בו כדי להוציא את המוחרם מחברת הולדתו בכל היבט שאפשר לחשוב עליו.

התלמוד מבחין בין חרם לנידוי, וחרם הוא העונש החמור מבין השניים, כיוון שבנוסח הטלת החרם מופיעה המילה "ארור". חרם מוטל כאמצעי אחרון: אדם שעובר על דבר איסור במזיד מנדים אותו מהציבור מיד, אם לא חזר בו מנדים אותו שנית, ואם לא חזר בו מחרימים אותו. החרם מוטל על ידי בית הדין בנוכחות רב העיר ובנוכחות מניין בטקס שכולל תקיעה בשופר והחזקת ספר תורה, הקראת נוסח החרם וכיבוי נרות.

בתערוכה מוצג שופר חרם שחור שחרותות עליו המלים חרם נידוי ושמטא ואף מוצג שופר מברודי בגליציה, עיר שהטילו בה חרמות קשים על השבתאים בשנת 1756 וחרמות על החסידיים בשנת 1772.

¹⁹ כזכור החרם על יריחו נזכר בזיקה לתקיעת השופר בסיפור נפילת חומות יריחו. יהושע ו.

מהותו של החרם כגזר דין מוות חברתי על אלה העוברים על תקנות הקהילה והשלכותיו הקשות של מכשיר פיקוח אלים זה, שהיה הכלי העיקרי לאכיפת רצון הנהגת הקבוצה על היחידים בה, או מכשיר האיום המרכזי להשלטת סדר ולשמירת החלטות ההנהגה ועקרונותיה, נשקפות בבירור בנוסח חרם קדום משנת שמי"ו (1581) שהביא ההיסטוריון ישראל היילפרין בפתיחת **פנקס ועד ארבע ארצות**:

יכל מי אשר בשם ישראל יכונה לא יהא לו שום עסק לשכור טפשווי [חכירה] בפולין גדול ובפולין קטן ובמאז"י [...] אחת דתו להיות מוחרם ומנודה משתי עולמות, יהיה מובדל ומופרש מכל קדושת ישראל, פתו יהא כפת כותי, יינו יין נסך, ושחיטתו כשחיטת נוכרי, ובעילתו תהא בעילת זנות, וקבורתו תהא קבורת חמור, ושום רב או צורבא דרבנן לא יתעסק בקידושין שלו, הן לבניו הן לבנותיו, ושום אדם לא יתחתן עמו, והוא ארור ומקולל בכל האלות והקללות הכתובות בספר התורה ובקללות שקילל אלישע לגחזי נערו-יחולו על ראשו עד אשר יסור מדרכו הרעה ויציית לדברי המורים.²⁰

לדברי ישראל היילפרין, 'ביריד גראמניץ ש.ז. [שנת 1670] הכריז ועד ארבע ארצות יחרם גדול ונורא **בתקיעת שופר** וכבוי נרות על הפושעים ועל הריקים המחזיקים בכת שבת צבי.²¹ נתן העזתי אמר בלשון נבואה, על המשיח שהכתיר: 'חזקו ידיים רפות וברכים כושלות אמצו, כי כה אמר ה' הנה מושיעכם בא ושבת"י צב"י שמו, יריע אף יצריח על אויביו יתגברי'.²²

ש"י עגנון סיפר בספרו **עיר ומלואה** על השבתאים המוחרמים שהיה להם עניין מיוחד בתקיעת שופר ובכוונות הקשורות בה שכן השבתאים ציפו לביאת המשיח מאז מותו של שבת צבי שבישר על ראשית העידן המשיחי בזמנו ובמקומו. בואו של העידן המשיחי על הנקמה והגאולה הכרוכות בו היה קשור בתקיעת שופר כזכור לעיל:

'אשרי ביטשאטש ששמה עולה בתורה [...] אבל לא אכסה, שקמו בה אנשים חטאים ומבולבלים שסרו מדרך האמת והיו **מכוונים כוונות זרות בתפילה ובתקיעת שופר**, כפי שקיבלו מפי מלאך רע²³ חיים מהלך, שהיה מהלך מעיר לעיר ודורש דרשות של

²⁰ ישראל היילפרין, עורך, **פנקס ועד ארבע ארצות**, ירושלים תשי"ה, סעיף א.

²¹ שם עמ' 116

²² יעקב שפורטש, **ציצת נובל צבי**, מהדורת ישעיה תשבי, ירושלים תשי"ד, עמ' 138. הציטוט

מבוסס על פסוקי הנחמה של ישעיהו, מב, יג.

²³ הביטוי מלאך רע המוסב על ר' חיים מלאך, הוא המקובל ר' חיים בן שלמה מקאליש, לקוח

מדברי ר' צבי בן יעקב אשכנזי, היחכם צבי: 'כי מלאך רע מחזיק בידיהם של הש"ץ ימח שמו'.

דופי, והם בתמימותם דומה היה עליהם כמלאך ה' צבאות. נמצאו באמתחתו כתבים מהבילים בסוד האלקות וברזי האותיות, שכולם מתאימים לדעות הנפסדות של כת שבת צבי. הוא חיים מהלך וכיוצא בו משה מאיר מקרית קאמינקי. הלכו אחריהם עדה גדולה של כת שבת צבי. וכבר היה שבת צבי מת, ואילו הם אמרו שבת צבי לא מת, אלא שמסתתר בסתר עליון עד ליום שיהא העולם כדאי לראות אותו בתפארת עוזו ויתגלה לעיני כל העולם כולו ויראו כל אפסי ארץ את קדושת כבודו.²⁴

קורותיו של שבת צבי מחולל התנועה השבתאית, נידונו בהרחבה בספרו של גרשם שלום, **שבתאי צבי והתנועה המשיחית בימי חינו**, תל אביב תשכ"ז, ונקשרו הן ברגעי חסד והשראה קבלית-משיחית והן באפיוזדות אלימות ובביום תקיעת שופר.

שבת צבי שב לאיזמיר בספטמבר 1665. במשך חודשיים ישב במנוחה בביתו, ובחנוכה בשנת 1665 באה מצדו התפרצות משיחית גדולה. הוא שב לחזונותיו, והתהלך בחוצות איזמיר כמלך בראש תהלוכות גדולות. כאשר נודע לו כי רבני העיר מתייעצים כיצד לפעול בעניינו, הכריז על יום תפילה למאמיניו ביום שישי 11 בדצמבר 1665. במהלך יום זה התרחשו התנגשויות אלימות באיזמיר בין מאמיני שבת צבי ובין מתנגדיו, בעקבות ידיעות שדלפו כי חלק מהרבנים מבקשים להרוג את שבת צבי. למחרת, ביום שבת, התגברו האירועים האלימים באופן משמעותי. לאחר תפילת שחרית יצא שבת צבי בראש כמה מאות ממאמיניו לכיוון בית הכנסת של העדה הפורטוגלית, בו התפללו ראשי מתנגדיו. מתפללי בית הכנסת נעלו אותו מבפנים, אך שבת צבי ניפץ את הדלת בגרזן ונכנס לבית הכנסת, הפסיק בכוח את התפילה והכריח את המתפללים לשמוע את דרשתו. לאחר הדרשה הוציא חומש מודפס והכריז כי קריאת התורה תעשה מתוכו, ולא מתוך ספר תורה כפי שההלכה דורשת. במהלך קריאת התורה קרא לעלות לתורה לשבעה ממקורביו ולאחר מכן לשבע נשים, כאשר הוא מאלץ את כולם להגות את השם המפורש בעת קריאתם בתורה. את כל העולים לתורה במעמד זה הכתיר שבת צבי ל"מלכים" במקומות שונים בעולם, ואת אחיו אליהו צבי למלך טורקיה. **לאחר קריאת התורה ביים תקיעת שופר כאשר הוא תוקע בידיו ולא באמצעות שופר**, ולאחר מכן חירף וגידף במשך שעה ארוכה את רבני איזמיר שנכחו במקום ובראשם רבי חיים בנבנישתי, מחבר הספר "כנסת הגדולה", שלימים היה מראשי תומכיו. לסיום ריקד בבית

²⁴ ש"י עגנון, **עיר ומלואה**, ירושלים תשל"ג, עמ' 213

הכנסת עם ספר תורה בידו כאשר הוא מזמר שיר אהבה בספרדית שהיה אהוב עליו ותלה בו סודות קבליים רבים.

שבתי צבי ונאמניו הוחרמו במאה השבע עשרה והוצאו מכלל ישראל בתקיעת שופר כמובא לעיל אולם רבים המשיכו להאמין בו ובנבואותיו על בוא העידן המשיחי גם במאה השמונה עשרה. שבתאים אלה הוחרמו **בחרם גדול**, ביום התענית כ' בסיון לזכר הרוגי פרעות ת"ח-ת"ט בשנת תקט"ז (18.6.1756). בין השאר נאמר בכתב החרם:

החרם של כלבו כידוע עם **תקיעת שופר** וכיבוי נרות כנהוג, ותוכן הדבר שהחרם חל על כל מי ומי מבני המאמינים בשבתי צבי שהוא משיח והמאמינים בברכיה [ראש השבתאים בשלוניקי] שם רשעים ירקב ונתן העזתי הנביא שקר להם שחיק טמיא [=ישחקו עצמותיו] עדת כלבים בנים שובבים, ופשיטא שחל החרם על אותן המהפכים דברי אלהים חיים [...] כי חוק להם לצמיתות לעבור על חייבי מיתות ב"ד וכריתות. גם חל החרם על מי שיודע על איזה איש או אשה שהוא מן הרשעים הנ"ל ויעשה עמם שידוך או יתעסק במו"מ או שיאכל ממאכלם, יהיה מוחרם כמוהם [...]. גם חל החרם על כל מי ומי שילמוד ספרי המינים האלה הנקראים ספרי מהר"ן [נתן העזתי] ומאורות נתן, וכוונת תקיעות שלהם, וספר פסול המכונה ואבוא היום אל העין { יוחס לר' יהונתן אייבשיץ בגביית העדויות } וכל מי שיש בידו ספרי טומאה הנ"ל בו כיוצא בהן חל עליו החרם, אם לא ישרוף הן ואזכרותיהן [...] גם גזרו שלא ללמוד ספר הזוהר ושום ספרי קבלה, הן בדפוס הן בכתב, קודם שימלאו שלשים שנה ואף אחר ארבעים לא כל הרוצה השם יטול, לא הותר אלא למי שמלא כרסו ש"ס ופוסקים.²⁵

כתבים אלה שנמצאו בפודוליה מאז שנת 1725 ונכתבו בזיקה לתורותיו של ברוכיה מסלוניקי, כללו פירושים ודרושים על שיר השירים שנקרא אילת אהבים וכוונות מגילת אסתר **וכוונות תקיעות שופר** מלבד **ואבוא היום אל העין** ומעין החכמה, היו, לדברי העדים בגביית העדויות בבית הדין בסטנוב בתקט"ז, מקור ההשראה לפריצת איסורי העריות בחוגי השבתאים בפודוליה וברייסן.

יעקב פרנק וחבריו שנשאו את הבשורה השבתאית במאה השמונה עשרה בממלכת פולין ליטא, במורביה ובגרמניה, הוחרמו בפראג בשנת 1758, בליל הושענא רבה תקי"ט (24/10/1758), כפי שמספר ר' אלעזר פלעקליש, תלמידו של ר' יחזקאל לנדא רבה של פראג וממלא מקומו, בספרו **אהבת דוד**, פראג תק"ס: הנודע ביהודה

²⁵ י' היילפרין, **פנקס ועד ארבע ארצות**, עמ' 417.

'החרים בארוור חרם נדוי שמתא בתקיעת שופר ובכיבוי נרות את יעקב רמאה ואחוזת מרעיו' (כג ע"ב).

יש עניין רב בתגובת המוחרמים השבתאים שאחד מהם אמר כנגד הרבנים המוחרמים דברים בוטים:

'כי נאשים אתכם על אשר טפלתם עלינו, החפים מפשע לפני האלהים, כל רשע וזדון, הרחקתנו מעדתכם וגרשתונו מבתנו ונצלתונו מרכושנו, ושפכתם כמעט את דמנו ואמרתם לעשותנו לצחוק בעיני אלהים ומלאכיו וגם עשיתונו בעיני העולם, והרחקתונו מכל עזרת אדם ומקורות חיים והכרתונו, ועוד אתם מכריחים אותנו, לנדוד ולחזור על הפתחים ולהתגלגל מאחורי הגדרות'.²⁶

מעטות העדויות הכתובות בספרות העברית המעידות על עוצם השפעתו של החרם ועל חומרת השפעתו של גזר דין מוות חברתי זה שהטילה הקהילה על אלה הסוטים מאורח החיים המסורתי, דוגמת העדות המובאת לעיל, המלמדת על תגובותיהם של יהודים מוחרמים שאימת הנידוי, והקללה שבחרם הייתה מוטלת עליהם, אלה שחשו שנעשה להם עוול זועק לשמים משעה שנשללה מהם האפשרות להתקיים קיום פיסיו ורוחני במסגרת הקהילה היהודית ופעילותם החברתית הוגבלה בכל דרך. על המוחרמים, שנודו מכל מגע חברתי, קוללו כארורים והוחרמו בידי בית דין בטקס מעורר אימה שנערך בבית הכנסת בנוכחות מניין האוחז בספר תורה, או בשבעה ספרי תורה וכלל כיבוי שבעה נרות שחורים דולקים מול ארון הקודש הפתוח, אחרי הכרזת החרם ותקיעה בשופר, נאסר לבוא בכל מגע עם חברי קהילתם ולהתקרב לבית הכנסת. נמנע מהמוחרמים לקיים קשרים חברתיים כלשהם בקרב הציבור שבו פעלו, נאסר עליהם להשתתף בתלמוד תורה ובמלאכה, להיות חלק מזימון או מניין או לקבל כל שירות מבני הקהילה החל ממילה וכלה בקבורה. על המוחרם, שלא נגעו בו ולא טיפלו בקבורתו, היה לנהוג כאבל המתאבל על מותו שלו: נאסר עליו להתרחץ או לכבס, להתגלח ולהסתפר, כדי שמראהו המוזנח המעורר דחייה ורתיעה וריחו הרע המעורר גועל ירחיקו מעליו את הבריות. אסור היה להתקרב אליו כדי דל"ת אמות, נאסר לברכו לשלום או ללמוד עמו ונאסר עליו להיכנס לכל מבנה קהילתי החל מבית כנסת ומקווה ועד חדר או בית קברות. המוחרם היה מגורש מבית המדרש, אסור היה למול את בנו, לחנך או להשיא את ילדיו, ואסור היה לקבור אותו בקבר ישראל.

²⁶ מ' בלבן, לתולדות התנועה הפראנקית, ב, תל אביב תרצ"ד, עמ' 226.

שש עשרה שנים לאחר החרם הנורא בברודי על השבתאים בשנת 1756 שהביא לפנייתם לכנסייה הנוצרית ולהמרה המונית של אלפי אנשים, חרם אשר האדם היחיד שהתנגד לו היה ר' ישראל בעל שם טוב (1698-1760), הוחרמו חסידי הבעש"ט בשנת 1772 באותו יום ובאותו מקום. כך כתב בתגובה לחרם הקשה שהטילו הרבנים המתנגדים על הרבנים החסידים בתרועה ובקול שופר, אחד המוחרמים, ר' שניאור זלמן מלאדי:

המרוחקים בהרחקות אשר יצאו מפי חכמים הנ"ל ומהם ראו וכן עשו המוני עם להרע אותנו, ונתנו אותנו כבני בליעל וכאפיקורסים גמורים שכל הקודם להרגו זכה ומזכה את הרבים [...] ואלמלא מוראה של מלכות איש את רעהו חיים בלעו [...] ובהצנע לכת כבר נעשו מעשים אשר לא יעשו, והותרה הרצועה לירד לחייהם ולקפח פרנסתם במה דאפשר [...] מלבד הלבנת פנים ושפיכות דמים אשר נשפך כמים כי נשאנו חרפה בגויים ובושת פנים כסתנו בקרב אחינו בני ישראל. ארץ ארץ אל תכסי דמינו ואל יהי מקום לזעקתנו עד ישקיף ה' וירא מן השמים ויתן אותנו לרחמים לפני אחינו הרחמנים בני רחמנים לעורר רחמים המרובים עלינו ועל עוללנו וטפנו להחיותנו כיום הזה וליתן לנו שם ושארית על פני האדמה.²⁷

שופר בחלום

החסידים לא רק הוחרמו בשופרות והוצאו מכלל ישראל אלא גם השתמשו בסיפורים על שופרות כדי לפרוץ את גבולות הזמן והמקום. מסורות שונות קושרות בין הבעש"ט מייסד החסידות ובין פריצת גבולות עולם הנראה בראש השנה וביום הכיפורים, בזיקה לתקיעת שופר וסיפורים על שופר: אחת מהן שמקורה בבני משפחת מרגליות, רבני פודוליה לאורך ארבעה דורות, ששמרו מסורות מהימנות על הבעש"ט משנות העשרים והשלושים של המאה השמונה עשרה, מספרת: 'הבעש"ט בראש השנה שבו אמר תורה על יתקע בשופר גדול לחירותנו' [באזני] החבריא

²⁷ ח"מ היילמאן, בית רבי, ברדיטשוב תרס"ב, עמ' 50; ד"צ הילמן, אגרות בעל התניא ובני דורו, ירושלים תשי"ג, עמ' קג-קד. השוו דבריו הנוקבים של רש"י על העוול לחסידים: ש"ד לוי, אגרות קודש, ברוקלין תש"מ, עמ' יד-כד

קדישא [...] וכח הדיבור אין באחד מהם כי לכולם נדמה בבירור אשר תיכף יבוא משיח'.²⁸

ר' נתן שטרנהארץ, תלמידו של ר' נחמן מבראסלב נינו של הבעש"ט, שנודע בתקוותיו המשיחיות ובהגותו המיסטית כמו ביכולתו לספר סיפורים מסתוריים, העיד על ייחודו הרוחני של מורו, ר' נחמן, שבדומה לסבו ישראל בעל שם טוב מייסד החסידות, נהג לספר את חלומותיו:

'פעם אחת אמר לי רבנו זכרונו לברכה, שהיום נראה לו מלאך חדש ויודע שמו ויש תחתיו ממונים ויש להם שופרות בידם והם תוקעין תקיעה, ואחר כך תרועה, ואחר כך חוזרים ותוקעים תקיעה. והם כולם חופרים ומבקשים אחר אבדות כי יש דברים אבודים הרבה'.²⁹

אולי קשורים דבריו של ר' נחמן על אבדות ועל שופרות שמימיים שבהם תוקעים המלאכים, לדבריו הנודעים של סבו ב'משל המחיצות' שנאמר קודם תקיעת שופר, על חיפוש הקב"ה מעבר למחיצות המציאות, אותן בוקע קול השופר המחבר בין תחתונים לעליונים. עדות זו על דברי הבעש"ט מובאת בדברי תלמידו ר' יעקב יוסף מפולנאה.

'שמעתי ממורי זלה"ה משל שאמר קודם תקיעת שופר, שהיה מלך אחד חכם וגדול ועשה באחיזת עיניים חומות ומגדלים ושערים וצוה שילכו אצלו דרך השערים והמגדלים. וציווה לפזר בכל שער ושער אוצרות המלך, ויש שהלך עד שער אחד וחזר ויש וכו'. עד שבנו ידידו התאמץ מאד שילך אל אביו המלך, אז ראה שאין שום מחיצה מפסיק בינו לבין אביו כי הכל היה אחיזת עיניים. והנמשל מובן ודפח"ת. וכן כתבתי במקום אחר מה ששמעתי ממורי זלה"ה כי בידיעת האדם שהשי"ת מלא כל הארץ כבודו וכל תנועה ומחשבה הכל ממנו יתברך אז בידיעה זו יתפרדו כל פועלי און וכו' אם כן כל המלאכים וכל ההיכלות הכל נברא ונעשה כביכול מעצמותיו יתברך [...] שאין שום מחיצה ומסך מבדיל בין האדם ובינו יתברך [...] כי כל הסתתרות הוא רק אחיזת עיניים אבל בעצם הכל הוא עצם מעצמותו יתברך'.³⁰

²⁸ קבוצת יעקב, יעקב בן משולם נתן מרגליות, פרעמישלא תרנ"ז, דף נב

²⁹ שיחות הר"ן, ירושלים תשנ"ה, גדולות נוראות השגתו, קפ, עמ' רכד-רכה.

³⁰ אגרת הקודש, יעקב יוסף מפולנאה, בן פורת יוסף, פיעטרקוב תרמ"ד, דף ע"ב [עמ' 140]; קיא ע"א [221].

במקומות שונים בדברי קרוביו ותלמידיו, בספרי הדרוש החסידיים ובסיפורים על התקרבותו של המגיד ממזריטש אליו, נזכרת העובדה שהבעש"ט הרבה לעיין בספרות ההיכלות, שנזכרת בה תקיעת שופרות כמובא לעיל, ואף ירד למרכבה ועלה להיכלות עליונים בראש השנה ובערב יום הכיפורים, כ'שהאש מלהטת סביבותיו'. הבעש"ט תואר כדובר ומבין את שפתם של דרי העולם העליון ואף תואר במפורש כמדבר עם יורדי המרכבה, ר' עקיבא וחבריו ותואר **בשבחי הבעש"ט** כבעל הבנה מיוחדת בכוונות תקיעת שופר. אולי הבעש"ט שעלה לשמים בראש השנה בעקבות עלילת-דם בעיר זאסלב בשנת 1747, לדברי 'אגרת הקודש' שנכתבה בידי הבעש"ט אל גיסו בסביבות 1752, המספרת על שיחה עם המשיח אודות הגאולה ועל שיחה עם ס"מאל [סטרא מסאבותא] אודות תכלית מותם הנורא של מקדשי השם בזיקה לנקמה השמימית, ראה עצמו בדמות ר' ישמעאל כוהן גדול, שנמנה עם יורדי המרכבה בדורם של הרוגי מלכות, שעלו למרום בראש השנה, כדי לברר את נסיבות הגזירה בדור השמד וההרג, וכדי לפעול להסרת רוע הגזירה, ולמדו בשמים על הנקמה האלוהית שתקדים את הגאולה ועל חורבנם של מחריבי המקדש שנקנה במחיר קרבנם של מקדשי השם. כאמור, בדומה לר' ישמעאל שעלה לשמים בעת תקיעת שופר בראש השנה, כמבואר ב**היכלות רבתי**, הבעש"ט עלה אף הוא לשמים בראש השנה, בחג שקשר את יום הדין ובקשת הרחמים והצדק בפני היכלות הצדק השמימיים, **עם התקיעה בשופר וקרן האיל ממסורת העקדה**, הקשורים כאמור במסורת חכמים עם ראש השנה. מועד זה בספרות ההיכלות קושר בין תקוות הנקמה משמים לתקוות הגאולה בארץ, שנודעה לר' ישמעאל יורד המרכבה בשעה שעלה להיכלות עליונים לברר את תכלית עונשם וסבלם של מקדשי השם. פרשת העקדה ושופר קרן האיל הזכירו את מסירות הנפש של המאמין הנאמן לאלוהיו, המקריב את הקרבן הנעקד, ואת הישועה האלוהית המקווה, הנקנית במחיר קרבנם של מקדשי השם לאורך הדורות, ישועה הקשורה במסורות עתיקות ביום הכיפורים, מועד היובל הגדול (ויקרא כה, ט), הוא מועד **תקיעה בשופר היובל** 'וקראתם דרור בארץ לכל יושביה [...] ושבתם איש אל אחוזתו' (שם, כה, י) במועד החורג מגבולות הזמן והמקום, הקשור ב**יום השלום**, מועד שיבת השבויים והגולים לארצם ביובל הגדול שבו יראו על ההרים רגלי מבשר.

קול השופר שראשיתו המקראית היא קול היורד משמים לארץ במעמד סיני המשנה סדרי עולם בכוחו של גילוי אלוהי, וקובע סדר חדש בין הרצוי למצוי ובין הנגלה לנעלם, הנקשר בתרועת שופר ובמראה ההר הבוער באש, המביעים את השגב האלוהי המחולל 'רעדודיה' באזני השומעים, הפך במסורת היהודית לקול העולה מן

הארץ לשמים, אשר נתלות בו כוונות מכוונות שונות ותקוות שונות בדבר הפער בין המצוי לרצוי, בין שעבוד לחירות ובין ייאוש לתקווה, בין מוות לחיים ובין חורבן לישועה, הנתלות בברית שנכרתה בקול שופר לפני אלפי שנים בחג השבועות במעמד סיני, ונשמרה במועדי דרור משביתים, במחזורים שביעוניים מקודשים של שבת ושבעה מועדי ה' בשבעת חודשי השנה הראשונים שראשיתם בחודש האביב, ונשמרה במחזורי השמיטות והיובלים שעניינם מעבר משעבוד לגאולה, ומשליכות עליה את יהבה.